dtn 3-4/2010

BILDEFORBUDET I DET GAMLE TESTAMENTE

Av Knut Holter

En skal ikke lese lenge i Det gamle testamente (GT) før en ser at gudebilder – det være seg bilder av det gammeltestamentlige Israels egen JHWH eller av andre guder – ikke er videre populære. Det vil si, det er vel nettopp populære de er, det er det som er problemet, ifølge forfatterne av GT. Tekstene synes å forutsette en utbredt aksept av gudebilder blant folk flest, men sier samtidig at slik skal det ikke være! Derfor angripes gudebildene og alt deres vesen, tvers gjennom GTs ulike tekstgrupper, sjangere og tidsepoker.

1. innledning

Fra 1970-tallet har det vært en økende forskningsinteresse for spørsmål knyttet opp mot det såkalte bildeforbudet i GT (Keel 1972; Keel 1977). Dels fra eksegetiske og teologiske perspektiver, med påvisning av den betydelige rolle "bilder" spiller i GT (Schroer 1987), og med nytolkning av tekster som er sentrale i forhold til bildeforbudet (Dohmen 1987; Knapp 1987; Holter 1995; Holter 2003; Petry 2007). Men dels også fra ikonografiske og religionshistoriske perspektiver, der et stort og til dels nytt materiale av "bilder" er kartlagt og tolket (Keel & Uehlinger 1992; van der Toorn 1997; Berlejung 1998; Dick 1999; Groneberg & al. 2007), samtidig som det erkjennes at GTs eksplisitte bildeforbud ikke er så enestående som det gjerne er blitt fremstilt som, men har røtter tilbake i en fororientalsk, kultisk tradisjon som var *de facto* billedløs (Mettinger 1995).

I denne oversiktsartikkelen er det "bildeforbudet i Det gamle testamente" som skal diskuteres. Vi har altså et tekstlig fokus og materiale, noe som betyr at ikonografisk materiale fra tekstenes religions- og kulturhistoriske kontekst ikke vil bli trukket inn. Tekstmaterialet vil bli analysert fra to perspektiver. Først et breddeperspektiv, med en generell oversikt over de mest aktuelle tekstene. Og så et dybdeperspektiv, med nærmere analyse av de tre mest sentrale tekstblokkene i GT når det gjelder bildeforbudet.

2. BREDDEPERSPEKTIV

Vi kunne ha nærmet oss det relevante tekstmaterialet fra kronologiske (som Preuss 1971) eller tematiske (som Schroer 1987) perspektiver. GTs kronologi er imidlertid svært usikker, og det temaområde som skal etterspørres i det følgende, er nokså smalt. Materialet vil derfor bli presentert ut fra en sjangermessig inndeling (lovtekster, fortellingstekster, profetforkynnelse), med et lite terminologiavsnitt som introduksjon.

2.1 Terminologi

GT bruker et ganske bredt spekter av termer til å beskrive gudebilder. Noen termer uttrykker det at bildene ligner på et eller annet, så som *tbnyt*, 'mønster' (Jesaja 44:13), *dmwt*, 'avbildning' (Jesaja 40:18), og *tmwnh*, 'skikkelse' (Devteronomium/5. Mosebok 4:16). Andre termer sier noe om måten bildet er produsert på, så som *psl*, 'gudebilde' (Exodus/2. Mosebok 20:4), relatert til en rot som har med 'å hogge ut' å gjøre, *ʾsb*, 'gudebilde' (Jesaja 46:1), relatert til en rot som har med 'å forme' å gjøre, og de tre termene *mskh* (Devteronomium 9:12), *nsk* (Jesaja 41:29) og *nsyk* (Devteronomium 11:8), alle relatert til en rot som har med 'å helle ut' å gjøre, brukt om bilder støpt av metall. Det finnes også en del termer der etymologien er mer uklar, så som *sml*, 'bilde' (Devteronomium 4:16), *slm*, 'bilde' (Amos 5:26), og *trpym*, 'husgud' (1. Samuelsbok 19:13). I dette tekstfeltet finner vi også en del nokså negativt ladede termer brukt til å karakterisere gudebildene. Et eksempel er *ʾlylym*, 'intetheter', som tilsynelatende er godt egnet, da det rimer på *ʾlhym*, 'guder' (Leviticus/3. Mosebok 19:4). Andre normative eksempler er *hbl*, 'tomhet' (Jeremia 2:5), og *sqr*, 'løgn' (Jeremia 10:14).

2.2 Lovtekster

Gjennom Pentatevken er det en del lovstoff, i noen tilfeller samlet i mer helhetlige lovtekster. Vi vil i neste hovedavsnitt komme tilbake til den mest kjente av disse, Dekalogen – De ti bud – og hvordan bildeforbudet er uttrykt der, men også andre lovtekster adresserer bildeforbudet. Et eksempel er den såkalte Paktsboken (Exodus 20:22–23:19), som tekstlig følger Dekalogen (Exodus 20:1–21) og er en samling kasuistisk rett for dagliglivet samt noe kultisk lovgiving. Denne lovteksten åpner med et forbud mot guder av gull og sølv (Exodus 20:22–23):

> Herren sa til Moses: Så skal du si til israelittene: Dere så hvordan jeg talte til dere fra himmelen. Dere skal ikke lage dere noen gud ved siden av meg. Guder av sølv eller gull skal dere ikke lage dere.

Et annet eksempel er den såkalte Hellighetsloven (Leviticus 17–26), en samling kultiske lovtekster der gudsfolkets hellighet settes i relasjon til JHWHs hellighet. Også i denne sammenheng adresseres bildeforbudet (Leviticus 19:4, jf. også 26:1):

> Dere skal ikke vende dere til avgudene og ikke lage dere støpte gudebilder. Jeg er Herren deres Gud.

Et tredje eksempel er den såkalte Devteronomistiske loven (Devteronomium 12–26). I likhet med både Dekalogen og Paktsboken, åpner denne lovteksten med et fokus på gudebilder. Her er imidlertid de to foregåendes forbud erstattet av en eksplisitt ikonoklasme (Devteronomium 12:2–3):

> Dere skal ødelegge alle de stedene hvor de folkene dere driver bort, dyrker sine guder, på høye fjell og hauger og under hvert frodig tre. Riv ned altrene deres, slå i stykker steinstøttene, brenn opp Asjera-pælene, hogg ned gudebildene og utslett deres navn fra disse stedene.

Også i den devteronomistiske lovens rammetekster (Devteronomium 1–11 og 27–34) finner vi et visst fokus på gudebilder. Dels som ikonoklasme (7:5 og 25), dels som forbannelse (27:15), dels som anklage (29:17), og ikke minst i Devteronomium 4 sin teologiske refleksjon over bildeforbudet. Denne siste teksten kommer vi tilbake til i neste hovedavsnitt.

2.3 Fortellingstekster

Bildeforbudet dukker naturlig nok opp også i det gammeltestamentlige fortellingsmaterialet, og vi vil se på eksempler fra de to viktigste fortellingsbolkene. Den første er Tetratevken (de fire første bøkene av Femboksverket/Pentatevken), hvor fortellingen om gullkalven peker seg ut. Den litterære konteksten for denne fortellingen er Israel på vandring gjennom ørkenen, fra Egypt til det lovede land (Exodus 12 – Numeri/4. Mosebok 20). Ved Sinaifjellet gjøres det holdt, Moses formidler Dekalogen (Exodus 20) og JHWH slutter en pakt med Israel (Exodus 24). Så følger lover om tabernakelet, telthelligdommen på vandringen gjennom ørkenen (Exodus

25–31, 35–40), avbrutt av fortellingen om gullkalven (Exodus 32–34). Det narrative plottet i denne fortellingen er klart. Moses er på fjellet for å snakke med JHWH, og folket synes det hele drar ut. De ønsker noe synlig å tilbe, og etter en innsamling av gullringer blir det Aron – broren til Moses – som får i oppdrag å støpe en kalvelignende figur av dette gullet. Folket svarer med å tiltale gullkalven (Exodus 32:4):

> Dette er din gud, Israel, han som førte deg opp fra Egypt.

Folket spiser, drikker og danser. Men så kommer Moses tilbake, med lovtavlene med JHWHs bud under armen (Exodus 32:19–20):

> Da Moses kom ned til leiren og fikk se gullkalven og dansen, ble han så harm at han slengte tavlene mot fjellet og knuste dem. Så tok han kalven som de hadde laget, kastet den på ilden og malte den til støv. Støvet strødde han på vannet, og det lot han israelittene drikke.

Som sagt, det narrative plottet er klart. Dog bare delvis klart, for mellom linjene ligger ytterligere et plot. Det er en åpenbar forbindelse mellom denne fortellingen og en fortelling lenger ute i GT, den om splittelsen av riket etter Salomos død (1. Kongebok 12–13). Jeroboam blir da konge i Nordriket Israel, og i Dan og Betel bygger han konkurrerende helligdommer til templet i Jerusalem, Sørriket Judas hovedstad. Han plasserer en gullkalv i hver av helligdommene og sier som et ekko av fortellingen om gullkalven i ørkenen: "Se her er dine guder, Israel, de som førte deg opp fra Egypt" (1. Kongebok 12:28). De to fortellingene står i dialog med hverandre, og Moses' reaksjon da han kom ned fra fjellet – han brenner gullkalven og maler den til støv – fungerer dermed som et forbilde og en legitimering av den devteronomistiske fordømmelsen av Nordrikets konger og kult (2. Kongebok 17).

Om vi så går videre til Det devteronomistiske historieverk (Devteronomium, Josva, Dommerne, Samuelsbøkene, Kongebøkene), finner vi flere fortellinger som tematiserer bildeforbudet. Ett eksempel er fortellingen om filisterne som tar JHWHs paktkiste som krigsbytte og plasserer den i Dagons tempel i Asjdod. Det skulle de imidlertid ikke ha gjort, ifølge Samuelsbøkenes godt informerte forteller (1. Samuelsbok 5:3–4):

> Tidlig neste morgen fikk folk i Asjdod se at Dagon var falt ned med ansiktet mot jorden foran JHWHs paktkiste. De reiste ham opp og satte ham på plass igjen. Morgenen etter så de at Dagon igjen var falt ned med ansiktet mot jorden foran JHWHs paktkiste. Hodet og begge hendene hans var hogd av og lå ved siden av terskelen til gudebildet. Bare kroppen var igjen av Dagon.

Poenget er åpenbart at JHWH er sterkere enn Dagon. Understrekningen av JHWHs styrke er ikledd ikonoklastiske trekk, selv om det her ikke ligger noen rapport fra – eller oppmuntring til – menneskelig medvirkning. Her er JHWHs overlegenhet så sterk at gudebildet faller sammen av seg selv.

Fullt så enkelt er det vanligvis ikke, og videre utover i Det devteronomistiske historieverk må JHWH ha hjelp fra konger og profeter i kampen mot gudebilder. Mest fra profetene, forøvrig. Det er en overordnet fortellingsramme for Det devteronomistiske historieverk å forklare hvorfor Nordriket Israel og Sørriket Juda ble erobret av henholdsvis assyrerne (8. årh. f.Kr.) og babylonerne (6. årh. f.Kr.), og kongenes generelle lunkenhet i forhold til den devteronomistiske JHWH-forståelsen er et stadig tilbakevendende motiv. Som for eksempel Juda-kongen Manasse, som blant alle sine synder også satte opp et bilde av Asjera (2. Kongebok 21:2, 7):

> Manasse gjorde det som var ondt i JHWHs øyne, og tok etter all styggedommen de drev med hos de folkeslagene JHWH hadde drevet bort for israelittene. […] Asjera-bildet som han hadde laget, stilte han opp i det huset som JHWH hadde talt slik om til David og hans sønn Salomo: ”I dette huset, i Jerusalem, som jeg har utvalgt blant alle Israels stammer, vil jeg la mitt navn bo til evig tid.”

Men så til slutt i Det devteronomistiske historieverk kommer devteronomistenes favorittkonge, Josjia, og blant alle hans bragder nevnes det at (2. Kongebok 23:24):

> Josjia utryddet åndemanerne og spåmennene, husgudene og avgudene og alle avskyelige gudebilder som var å se i Juda og Jerusalem.

2.4 Profetforkynnelse

Den historiefortelling vi finner i Det devteronomistiske historieverk danner bakteppe også for de føreksilske og til en viss grad eksilske deler av den gammeltestamentlige profetkanon. På 700-tallet f.Kr. blir bildeforbudet

tematisert av profeten Hosea fra Nordriket, som med ikonoklastiske referanser til Jeroboams gullkalver bruker bildeforbudet i en generell kritikk av folkets frafall fra JHWH (Hosea 8:4–6):

> De tok seg konger, men spurte ikke meg,
> valgte høvdinger uten at jeg visste om det.
> De laget seg gudebilder av sølv og gull.
> Derfor skal de utryddes.
> Kast fra deg din kalv, Samaria!
> Min vrede flammer mot dem.
> Hvor lenge skal det vare før de blir rene i Israel?
> En kunstner har laget Samarias kalv,
> men den er ikke noen gud; den skal bli slått i stykker.

På 6–500-tallet f.Kr. finner vi tilsvarende bildepolemikk hos Esekiel og Jeremia, som begge virket rundt babylonernes erobring av Jerusalem. Esekiel har en lang elendighetsbeskrivelse av situasjonen i Jerusalem, og selv inne i templet er det fullt av bilder (Esekiel 8:10):

> Da jeg kom inn fikk jeg øye på alle slags stygge bilder av kryp og fe og alle Israels avguder, som var risset inn rundt omkring på alle veggene.

Hos Jeremia derimot finner vi en religionspolemikk som går over mot latterliggjøring (Jeremia 10:14–15):

> Alle mennesker er dumme og uforstandige.
> Hver gullsmed må skamme seg over sine gudebilder;
> hans støpte bilder er løgn, det er ikke ånd i dem.
> Gagnløse er de, et verk som spottes,
> i regnskapsstunden er det ute med dem.

Med dette er vi nær eksilprofeten Devterojesajas bildepolemikk, og den vil bli behandlet mer inngående i det hovedavsnitt som nå følger.

3. DYBDEPERSPEKTIV

Etter dette breddeperspektivet – med en overflatepresentasjon av en serie representative tekster – er det dags å gå mer i dybden. La meg derfor få

invitere til et møte med de tre mest sentrale tekstblokkene i GT til forståelsen av bildeforbudet: Dekalogens bildeforbud (Exodus 20:4–6/ Devteronomium 5:8–10), devteronomismens bildeteologi (Devteronomium 4) og Devterojesajas bildepolemikk (Jesaja 40:19–20, 41:6–7, 44:9–20, 46:6–7).

3.1 Dekalogens bildeforbud: Exodus 20:4–6 og Devteronomium 5:8–10
Når vi snakker om det gammeltestamentlige bildeforbudet i eksplisitt forstand, er det gjerne Dekalogens bud mot gudebilder det dreier seg om (Schmidt 1993:59–77). Dekalogen er en kjernetekst i den jødiske og kristne resepsjonshistorien for GT, og her har budet mot gudebilder sin sentrale plass, rett etter det første buds forbud mot andre guder enn JHWH, Israels Gud. Det vil si, fullt så enkelt er det ikke. Det er for så vidt korrekt at Dekalogen, slik den opptrer i sine to gammeltestamentlige varianter, lar budet mot gudebilder fungere som et eget bud (Exodus 20:4–6 og Devteronomium 5:8–10), men i resepsjonshistorien er dette budet behandlet noe ulikt. På den ene siden har vi en tradisjon som anerkjenner budet mot gudebilder som et selvstendig bud; her finner vi klassiske tolkere som Filon og Josefus, samt de reformerte og ortodokse kirketradisjonene. På den andre siden har vi imidlertid en tradisjon som undertrykker budet som et selvstendig bud og gjør det til en utlegning av det første bud; her finner vi en klassisk tolker som Augustin, samt synagogen og de katolske og lutherske kirketradisjonene. En konsekvens av dette er at den norske katekismetradisjonen i sin utlegging av De ti bud konsekvent har hoppet over bildeforbudet (og splittet bibeltekstens tiende bud i to, for å opprettholde titallet). Slik sett har bildeforbudet spilt en mye mindre rolle når det gjelder trosliv og kirkekunst i det lutherske Norge enn for eksempel i det reformerte Nederland.

La oss se nærmere på teksten til disse to budene, i første omgang slik den er overlevert i Exodus 20:

1. bud	v. 3	Du skal ikke ha andre guder enn meg.
2. bud	v. 4	Du skal ikke lage deg noe gudebilde, eller noe slags bilde av det som er oppe i himmelen eller som er nede på jorden eller som er i vannet under jorden.
	v. 5	Du skal ikke tilbe dem og ikke dyrke dem! For jeg, Herren din Gud, er en nidkjær Gud. Jeg lar straffen over fedrenes

synd komme over barn i tredje og fjerde ledd, når de hater meg,

v. 6 men jeg viser miskunn i tusen ledd mot dem som elsker meg og holder mine bud.

Et sentralt resepsjonshistorisk spørsmål er altså forholdet mellom v. 3 og vv. 4–6. I v. 3 møter vi det første buds kontrast mellom JHWH og de 'andre guder'. Det hebraiske uttrykket *'lhym* har både entalls- og flertallsbruk i GT ('gud'/'guder'); som entall særlig om Israels egen JHWH (*passim*), men også om for eksempel "vår gud Dagon" (1 Samuel 5:7) eller "din gud Kamosj" (Dommerne 11:24). Her i v. 3 er imidlertid flertallsformen 'guder' mest sannsynlig. Sammen med adjektivet 'andre' dreier det seg om et rimelig fast og generelt uttrykk om – som her – 'andre guder' enn Israels egen JHWH. Spørsmålet er så i hvilken grad det er en sammenheng mellom disse 'andre guder' i v. 3 og forbudet mot å lage gudebilder i vv. 4–6. Med tanke på GTs generelt negative forståelse både av 'andre guder' og av deres bilder (jf. forrige hovedavsnitt), ville det ikke komme særlig overraskende om Dekalogens to første bud slo fast at begge deler er forbudt. Mot dette kan man imidlertid rent logisk argumentere at det grenser mot det meningsløse å la et forbud mot 'andre guder' umiddelbart følges av et forbud mot bilder av disse så allikevel forbudte gudene.

Spørsmålet er derfor om det i stedet kan dreie seg om bilder av JHWH her i vv. 4–6, altså at v. 3 forbyr oppmerksomhet mot konkurrenter av JHWH, mens vv. 4–6 setter restriksjoner på forståelsen av JHWH. Fra et litterært perspektiv er dette mulig. Selv om forestillingen om bilder av JHWH åpenbart strider mot den gudsforståelse forfatterne av GT normalt uttrykker, finnes det en og annen tekst som bekrefter at JHWH kunne relateres til bilder. Dels en svært gammel tekst som Dommerne 17:3, der det sies at efraimitten Mikas mor vier elleve hundre sekel sølv til JHWH og ber sin sønn lage et par gudebilder. Og dels i polemisk form, som når gullkalven i ørkenen (Exodus 32:4) eller Jeroboams gullkalver i Betel (1 Kongebok 12:28) omtales med typiske JHWH-konnotasjoner: "den gud som førte deg opp fra Egypt" (jf. Exodus 20:2).

Et nærmere blikk på teksten – og nå slik Dekalogen er overlevert både i Exodus 20 og i Devteronomium 5 – kompliserer imidlertid saken ytterligere. To språklige detaljer kan ha betydning for forståelsen av forholdet mellom de to budene.

	Exodus 20:3–5	Devteronomium 5:7–9
1. bud	(pl.) ikke andre guder	(pl.) ikke andre guder
2. bud	(pl.) gudebilde eller noe slags bilde (pl.) ikke tilbe dem og dyrke dem	(sg.) gudebilde, noe slags bilde (pl.) ikke tilbe dem og dyrke dem

Den første detaljen går på flertallsformen 'dem' i bildeforbudets andre ledd, "du skal ikke tilbe dem og ikke dyrke dem" (Exodus 20:5, Devteronomium 5:9), og spørsmålet om hva denne flertallsformen viser til. Den andre detaljen går på forholdet mellom 'gudebilde' (hebraisk: *psl*) og 'noe slags bilde' (hebraisk: *kl-tmwnh*) i bildeforbudets første ledd. Her er situasjonen den at Exodus 20:4 forstår de to som selvstendige objekter og har et kopula ('og', 'eller') imellom, mens Devteronomium 5:6 setter 'noe slags bilde' som apposisjon til 'gudebilde'. Denne forskjellen betyr at Exodus 20:3–5 lar flertallsformen 'dem' vise tilbake til de to selvstendige objektene i bildeforbudet ('gudebilde' og 'noe slags bilde'), mens Devteronomium 5:7–9 synes å peke utover det ene objektet i bildeforbudet og bakover til flertallet 'andre guder' i det første budet (Hossfeld 1982:21–24). Synkront orienterte eksegeter ser her tekstlige signal om ulik profilering av bildeforbudet, mens mer tradisjonelt diakront orienterte eksegeter i tillegg ser spor etter tekstens (eventuelle) utvikling og vekst (Dohmen 1987:210–216).

Uansett historisk forklaring på ulikhetene, har vi én versjon (Devteronomium 5:7–9) der bildeforbudet ser ut til å være koplet nært opp til det første buds 'andre guder', og en annen versjon (Exodus 20:3–5) der bildeforbudet spiller en mer selvstendig rolle. Begge kan fremvise gammeltestamentlige paralleller; Devteronomium 5 ligger nær den bildeteologi vi finner i devteronomismens kjernetekst til bildeforståelsen, Devteronomium 4, mens Exodus 20 finner tilknytning til den selvstendiggjorte bildeforståelse vi finner i Devterojesajas religionspolemikk. La oss derfor gå videre til disse to tekstblokkene, hvor vi finner GTs mest eksplisitt uttalte tenkning i forhold til bildeforbudet.

3.2 Devteronomismens bildeteologi: Devteronomium 4

Devteronomismen – en slags skoleretning i det gamle Israel, med Devteronomium som sitt primære dokument, men med stor påvirkning på hele den gammeltestamentlige litteraturen – har en svært negativ holdning

til gudebilder, og forklarer for eksempel judafolkets eksil i Babylon på 500-tallet f.Kr. som et resultat av folkets mange "avskyelige gudebilder som var å se i Juda og Jerusalem" (jf. 2. Kongebok 23:24–28). Samtidig viser nettopp devteronomistenes kamp mot gudebilder at deres teologi ikke uten videre er representativ for den faktiske religionsutøvelse i det gamle Israel.

Devteronomium 4 regnes som noe av det yngste materialet innenfor den devteronomistiske litteraturen (Otto 1996), og som en kjernetekst når det gjelder forståelsen av gudebilder (Knapp 1987). Det siste er viktig i vår sammenheng, da vi her – og stort sett bare her – finner en diskurs som forsøksvis gir en forklaring på bildeforbudet, ved å eksplisitt relatere det til andre tradisjoner (Holter 2003).

For det første knyttes bildeforbudet til teofanien på fjellet Horeb. Vi har ovenfor notert de hebraiske uttrykkene *psl* og *kl-tmwnh* i dekalogbudets første ledd, der oversatt 'gudebilde' og 'noe slags bilde'. Devteronomium 4:9–16 gjør et ordspill på disse uttrykkene, og makter på den måten å bygge en bro mellom bildeforbudet og den måten JHWH hadde vist seg på Horeb:

v. 12			*tmwnh*		dere så ingen skikkelse
v. 15b		*kl-*	*tmwnh*		dere så ikke noen slags skikkelse
v. 16a	*psl*		*tmwnt*	*-kl*	gudebilder i noen slags skikkelse

Devteronomium 4 understreker at JHWH åpenbarte seg auditivt, gjennom noe hørbart snarere enn noe synlig: "Dere hørte ordene, men så ingen skikkelse. Det var bare en røst dere hørte" (v. 12). Generelt legitimerer dette Horeb-teofaniens funksjon som formidling av JHWHs (oppleste) lov, men samtidig brukes det altså til å gi en forklaring på et sentralt element innenfor denne loven, nemlig bildeforbudet. Folket så ingen skikkelse da JHWH åpenbarte seg på Horeb, derfor skal det heller ikke lage bilder i noen slags skikkelse av JHWH. Bildeforbudet knyttes dermed til et sentralt ledd i forståelsen av JHWH.

I fortsettelsen av dette knyttes så bildeforbudet, for det andre, til et annet sentralt element når det gjelder forståelsen av JHWH, nemlig JHWH som skaper. Etter at vv. 9–16a gjennom gradvis tydeligere allusjoner til bildeforbudets første ledd har gitt det en tolkning i relasjon til Horeb-teofanien, fortsetter vv. 16b–18 med allusjoner til neste ledd i bildeforbudet, som settes i relasjon til prestelige skapelsestradisjoner. V. 16a (jf. ovenfor) har da forbudt produksjon av gudebilder i noen slags skikkelse,

og så kommer her i vv. 16b–18 en nokså skjematisk strukturert fortsettelse med en oversikt over hva slags gudebilder dette kan dreie seg om:

v. 16b	bilde av		hankjønn eller hunkjønn			
v. 17a	bilde av	noe	dyr	som		er på jorden
v. 17b	bilde av	noen	fugl	som	flyr	under himmelen
v. 18a	bilde av	noe	kryp			på marken
v. 18b	bilde av	noen	fisk	som		er i vannet under jorden

I dette skjemaet gjenkjenner vi en sammenstilling av to andre skjemaer. Det ene er dekalogversjonen av bildeforbudets tre ganger repeterte 'som' pluss plassering: "noe slags bilde av det som er oppe i himmelen eller som er nede på jorden eller som er i vannet under jorden". Denne tydelige fortsettelsen av allusjoner til bildeforbudet er så satt sammen med et skjema fra den prestelige skapelsestradisjonen, slik vi finner den i Genesis/1. Mosebok 1 (Knapp 1987:88–91; Holter 2003:54–63). De mulige modellene for bildeproduksjon her i vv. 16b–18 – hankjønn/hunkjønn, dyr, fugl, kryp, fisk – korresponderer med flere av listene over skapninger i Genesis 1, ikke minst den sentrale teksten om skapelsen av mennesket og dets relasjon til de andre skapningene, Genesis 1:26–27:

> Da sa Gud: "La oss skape mennesker i vårt bilde, som et avbilde av oss! De skal råde over fiskene i havet og fuglene under himmelen, over feet og alle ville dyr og alt krypet som det kryr av på jorden." Og Gud skapte mennesket i sitt bilde, i Guds bilde skapte han det, til hankjønn og hunkjønn skapte han dem.

Det som skjer når Dekalogens bildeforbud på denne måten leses sammen med Genesis 1, er at forbudet legitimeres ut fra tanken om JHWH som skaper. JHWH er skaper av alt, og kan i den egenskap ikke avbildes i form av noe fra skaperverket. Det gjelder alt som er i himmelen, på jorda og i vannet under jorda. Men fremfor alt gjelder det mennesket, som ikke skal tilbe bilder av seg selv eller av andre skapninger.

Devteronomium 4 presenterer følgelig to grunngivinger av bildeforbudet. Begge knytter an til sentrale tradisjoner om JHWH. Den ene går på tradisjonen om at JHWH åpenbarte seg for ørene snarere enn for øynene. Den andre går på tradisjonen om JHWH som skaper av mennesket og

resten av skaperverket. Sammen gir de et i gammeltestamentlig sammenheng sjeldent innblikk i den teologiske diskursen omkring de mange eksemplene på forbud og forkastelse av gudebilder.

I analysen ovenfor av dekalogversjonen av bildeforbudet så vi en ambivalens når det gjelder spørsmålet om hvorvidt det skal leses som et selvstendig bud, eller om det snarere er en nærmere presisering av det første bud. Denne ambivalensen finner vi også her i Devteronomium 4. Det starter helt tydelig med JHWH-bilder i vv. 12 og 15. Fra v. 16 av er det så mer usikkert hva slags bilder det dreier seg om. Antropomorfe og teriomorfe gudebilder er i høy grad belagt i det gamle Israels omverden, men det finnes også ekko av det i GT, i tilknytning til JHWH (jf. Dommerne 17:3). Om vi så leser videre utover i Devteronomium 4 går fokus over til eksplisitte referanser til 'andre guder'. Etter at vv. 17–18 har advart mot bilder av dyr, fugl, kryp og fisk, presenterer v. 19 himmellegemene som tilbedelsesobjekt. Og her sies det eksplisitt at dette er noe "JHWH din Gud har overlatt til alle andre folk under himmelen". Som helhet er altså Devteronomium 4 noe ambivalent når det gjelder forståelsen av hva slags bilder det advares mot. Kanskje er poenget derfor rett og slett at det *er* en glidende overgang mellom bilder av JHWH og bilder av 'andre guder'.

3.3 Devterojesajas bildepolemikk: Jesaja 40:19–20, 41:6–7, 44:9–20, 46:6–7

Det kan diskuteres om denne tredje tekstblokken i det hele tatt hører hjemme i en analyse av bildeforbudet i GT. Det som kjennetegner Devterojesajas bildepolemikk er jo nettopp det at den ikke legitimeres med referanse til Dekalogens bildeforbud, men tilsynelatende argumenterer ut fra den sunne fornuft. Det er rett og slett dumt å lage gudebilder, ifølge Devterojesaja. Når dette tekstmaterialet likevel hører med i vår sammenheng, er det fordi det under appellen til den sunne fornuft ligger en skapelsesteologisk tenkning, og at det slik sett er en sammenheng mellom Devterojesajas bildepolemikk og den devteronomistiske bildeteologien, slik vi har sett den i Devteronomium 4.

Den bok som i GT bærer navnet Profeten Jesaja har en mangslungen tilblivelseshistorie, som strekker seg helt fra 700-tallet ned til 400-tallet f.Kr. Historisk-kritisk forskning plasserte for mer enn hundre år siden kapitlene 40–55 inn mot judafolkets eksil i Babylon på 500-tallet f.Kr., og lenge så man på denne delen av Jesajaboken som en helt selvstendig enhet

der forholdet til resten av boken nærmest ble oppfattet som et bokbinderproblem. I de senere par tiår har imidlertid spørsmål knyttet til Jesajabokens enhet fått mer oppmerksomhet, og mange forskere vil i dag hevde at forfatteren av kapitlene 40–55 – en eksilprofet som i mangel av noe bedre navn, kalles Den andre Jesaja / Devterojesaja – er sentral når det gjelder store deler av Jesajabokens utvikling (Williamson 1994).

Devterojesaja taler altså inn i eksilsituasjonen på 500-tallet f.Kr., med ord om trøst, framtid og håp. Budskapet er at selv om babylonerne – og deres guder – tilsynelatende har beseiret Juda, så er JHWH fremdeles historiens herre. Det blir derfor meningsløst når judeere bortført til Babylon gir opp troen på JHWH til fordel for babylonske guder. Eksilprofeten polemiserer mot disse gudene, ikke minst slik de fremtrer i form av gudebilder (Holter 1995:203–207). Fire tekster – Jesaja 40:19–20, 41:6–7, 44:9–10, 46:6–7 – skiller seg her ut både formelt, idet de introduseres av retoriske 'hvem'-spørsmål, og innholdsmessig, idet de i detalj beskriver gudebildefabrikantenes arbeid. Tre av de fire tekstene er korte og deskriptive, tilsynelatende uten noen polemisk snert, mens den fjerde, 44:9–20, er lenger og har eksplisitt polemiske innslag. Jesaja 41:6–7 kan tjene som eksempel fra den første gruppen:

> Den ene hjelper den andre og sier til ham: "Ta freidig fatt!"
> Mesteren setter mot i gullsmeden;
> den som banker metallet til med hammeren,
> oppmuntrer ham som slår på ambolten.
> Han sier om loddingen: "Den er god."
> Så fester de bildet med nagler, for at det skal stå støtt.

Ingen åpenbar polemikk, snarere en deskriptiv og nærmest sympatisk fremstilling av arbeidet i gudebildefabrikantenes verksted. Åpenbar polemikk finner vi imidlertid i den noe lengre teksten Jesaja 44:9–20, en fortelling om en mann som hogger et tre og bruker noe av trevirket til ved og resten som materiale til et gudebilde, her v. 19:

> Mannen tenker seg ikke om og har ikke vett og forstand til å si:
> "Halvparten av treet brente jeg opp,
> jeg bakte brød over glørne, stekte kjøtt og spiste det.
> Og så skulle jeg lage en styggedom av resten
> og bøye meg ned for en trekubbe!"

Som sagt mangler disse tekstene referanser til Dekalogens bildeforbud, det er snarere den sunne fornuft som brukes som argument mot det å lage gudebilder, jf. den nettopp siterte teksten fra Jesaja 44:19. Så kan man spørre, hva er da funksjonen til den tilsynelatende deskriptive delen av dette tekstmaterialet? Dreier det seg om et tidlig etnografisk materiale, endog fra et emisk tolkningsperspektiv? Så er vel neppe tilfelle. En nærlesing av Devterojesajas bildetekster viser en subtil polemikk også i de tilsynelatende deskriptive delene av tekstmaterialet. Den nettopp siterte teksten fra Jesaja 41:6–7 kan her tjene som eksempel. Disse to versene har en påtakelig opphoping av det hebraiske verbet *hzq*, her brukt med tre ulike betydninger: 'ta freidig fatt', 'oppmuntre' og 'feste [med nagler]'. Samme verb brukes også i neste tekstavsnitt, vv. 8–13, et frelsesord til Israel, der om hvordan JHWH 'henter' Israel fra jordens ender (v. 9) og 'griper' hennes høyre hånd (v. 13). Verbet *hzq* ser følgelig ut til å bli brukt til å kontrastere de to tekstenes handlende subjekter: gudebildefabrikantene og JHWH. En slik kontrastering bekreftes av annen terminologi her i 41:6–7 / 8–13, og den viser seg å være et gjennomgående mønster for alle de fire bildetekstene (Holter 1995:25–31 og *passim*).

Det vi møter i denne kontrasteringen er da et litterært grep som lar gudebildefabrikanter bli fremstilt etter mønster av JHWH, som for eksempel når de 'former' gudebildet (44:9), slik JHWH 'former' Israel (44:21) og historien (46:11), eller når de 'spenner ut' målesnoren på trestykket (44:13), slik JHWH ved skapelsen 'spente ut' himmelen (44:24). Situasjonen er med andre ord den at Devterojesajas polemiserer mot fabrikasjon av gudebilder ikke bare eksplisitt, når dette latterliggjøres som stridende mot sunn fornuft, men også – mer subtilt – når fabrikasjonen framstilles som den største synd av alle, hybris, det å ville gjøre seg selv lik JHWH.

4. UTBLIKK

Vi har i denne artikkelen sett på det gammeltestamentlige bildeforbudet fra to perspektiver. For det første et breddeperspektiv, der tekster fra sentrale, gammeltestamentlige sjangere (lovtekster, fortellingstekster, profetforkynnelse) er presentert. Tekstene viser at kritikk av og forbud mot gudebilder er uttrykt på ulike måter gjennom tekstmaterialet, og at noen av tekstene – ikke minst tekster fra den devteronomistiske tradisjonen – trekker slutninger i retning ikonoklasme. For det andre et dybdeperspektiv,

der kjernetekster i forhold til den gammeltestamentlige diskurs om bildeforbudets teologiske betydning er analysert. Ingen av disse tekstblokkene trekker slutninger i retning ikonoklasme.

Det er dette mangfoldige tekstmaterialet som utgjør "bildeforbudet i GT". På basis av dette materialet kan så de tre datterreligionene til det gamle Israels religion – jødedom, kristendom og islam – fremvise hver sine sett av resepsjonshistorier. Jødiske, kristne og muslimske teologer og filosofer har kjempet med prinsipielle spørsmål så vel som praktiske følger av bildeforbudet, og forbudet er bygd inn i ulike dogmatiske og filosofiske systemer. Innenfor denne resepsjonshistorien finnes det mange eksempler på ikonoklastisk praksis. Disse er legitime deler av resepsjonshistorien i den forstand at de kan fremvise gammeltestamentlige forbilder, samtidig som det er klart at ingen av kjernetekstene i forhold til den gammeltestamentlige diskurs om bildeforbudets teologiske betydning drar denne slutningen.

LITTERATUR

Berlejung, Angelika 1998. *Die Theologie der Bilder: Herstellung und Einweihung von Kultbildern in Mesopotamien und die alttestamentliche Bilderpolemik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen (Orbis Biblicus et Orientalis, 162).

Dick, Michel B. (red.) 1999. *Born in Heaven, Made on Earth: The Making of Cult Images in the Ancient Near East*. Eisenbrauns, Winona Lake.

Dohmen, Christoph 1987. *Das Bilderverbot: Seine Entstehung und seine Entwicklung im Alten Testament*. 2. Auflage. Athenäum, Bonn (Bonner Biblische Beiträge, 62).

Groneberg Brigitte et al. (red.) 2007. *Die Welt der Götterbilder*. Walter de Gruyter, Berlin (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 376).

Holter, Knut 1995. *Second Isaiah's Idol-fabrication Passages*. Peter Lang, Frankfurt a.M. (Beiträge zur biblischen Exegese und Theologie, 28).

— 2003. *Deuteronomy 4 and the Second Commandment*. Peter Lang, New York (Studies in Biblical Literature, 60).

Hossfeld, Frank-Lothar 1982. *Der Dekalog: Seine späte Fassungen, die originale Komposition und seine Vorstufen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg (Orbis Biblicus et Orientalis, 45).

Keel, Othmar 1972. *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament*. Neukirchener Verlag, Neukirchen.

— 1977. *Jahwe-Visionen und Siegelkunst: Eine neue Deutung der Majestätsschilderungen in Jes 6, Ez 1 und 10 und Sach 4*. Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart (Stuttgarter Bibelstudien, 84/85).

Keel, Othmar & Uehlinger, Christoph 1992. *Göttinnen, Götter und Gottessymbole: Neue Erkenntnisse zur religionsgeschichte Kanaans und Israels aufgrund bislang unerschlossener ikonographischer Quellen*. Herder, Freiburg (Quaestiones Disputatae, 134).

Knapp, Dietrich 1987. *Deuteronomium 4: Literarische Analyse und theologische Interpretation*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen (Göttinger Theologische Arbeiten, 35).

Mettinger, Tryggve N.D. 1995. *No Graven Image? Israelite Aniconism in Its Ancient Near Eastern Context*. Almquist & Wiksell International, Stockholm (Coniectanea Biblica: Old Testament Series, 42).

Otto, Eckart 1996. ”Deuteronomium 4: Die Pentateuchredaktion im Deuteronomiumsrahmen”. I: Timo Veijola (red.), *Das Deuteronomium und seine Querbeziehungen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, s. 196–222 (Schriften der Finnischen Exegetischen Gesellschaft, 62).

Petry, Sven 2007. *Die Ergränzung JHWHs: Monolatrie, Bilderverbot und Monotheismus im Deuteronomium, in Deuterojesaja und im Ezechielbuch*. Mohr Siebeck, Tübingen (Forschungen zum Alten Testament, 2. Reihe, 27).

Preuss, Horst Dietrich 1971. *Verspottung fremder Religionen im Alten Testament*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament, Fünfte Folge, 12).

Schmidt, Werner H. et al. 1993. *Die Zehn Gebote im Rahmen Alttestamentlicher Ethik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt (Erträge der Forschung, 281).

Schroer, Silvia 1987. *In Israel gab es Bilder: Nachrichten von darstellender Kunst im Alten Testament*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen (Orbis Biblicus et Orientalis, 74).

Toorn, Karel van der (red.) 1997. *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism, and the Rise of Book Religion in Israel and the Ancient Near East*. Peeters, Leuven (Contributions to Biblical Exegesis and Theology, 21).

Williamson, Hugh G.M. 1994. *The Book Called Isaiah: Deutero-Isaiah's Role in Composition and Redaction*. Clarendon Press, Oxford.

ABSTRACT
The article analyzes the Old Testament prohibition of images from two perspectives. Firstly, from a broad perspective, where relevant texts from legal, narrative, and prophetic genres are briefly presented, and where it is demonstrated that some texts – not the least within the Deuteronomistic tradition – draw iconoclastic conclusions from the prohibition. Secondly, from a more in-depth perspective, where three sets of texts are analyzed more thoroughly. One is the Decalogue version of the prohibition of images (Exodus 20 / Deuteronomy 5), with a focus on its relationship to the first Decalogue commandment, the prohibition of other gods than YHWH. Another is the discourse on images in Deuteronomy 4, with attention to its interaction with two other theological traditions within the Old Testament, the Horeb theophany and the Priestly creation theology. And a third is Second Isaiah's polemics against fabrication of images, where the rhetorical contrast between YHWH and the idol-fabricators is pointed out. In conclusion it is argued that heirs of the religion of the ancient Israelites – Judaism, Christianity and Islam – have emphasized various aspects of the Old Testament prohibition of images, including that of iconoclasm.

KEYWORDS: idol, image, Old Testament, Second commandment